

יצירתה של משפחת הספרות היידיית

כשהופיע הלקסיקון של רייזען כתב על כך מבקר הספרות ראובן בריינין ביומנו: "קבלתי אתמול וקראתי את הלקסיקון 'פֿון דער אידישער ליטעראַטור און פרעסע' ורעיונות בלולים עלו במוחי: הן אתמול היתה בעיני השפה האידיית רק זירגון, שפה בלולה ומטולאה, שפת ההמון הפשוט, שפה שאין בה שום ספרות, הראויה לשם זה, ואין כל ספרות יכולה להיות בה. [...] והנה – בין לילה חדשה נהיתה בעולמנו. [...] והנני מהפך את הרפים בהליקסיקון של הספרות היהודית, ואני רואה שורות שורות של סופרים יהודים העובדים בספרות היהודית ובעתונות היהודית. אלה הנערים מאתמול [...] – היום כבר רשומים וכתובים המה בהליקסיקון וגם תמונותיהם נדפסו ותולדותיהם מסופרות וכבר הוציאו את קובץ ספריהם במהדורות אחדות, ויש מהם שסיפוריהם כבר תורגמו לשפות לועזיות והבקורת מטפלת בהם. רבוגו של עולם – עולם חדש צמח לפני" (בריינין: 284–283). אפילו האירוניה שבה בחר להשתמש לא יכלה לכסות על ההשתאות שחש למראה הלקסיקון של רייזען. חשיבותו של הלקסיקון, שרייזען עצמו הן מתוך תפיסתו את היידיש כתרבות חיה ומתפתחת והן בשל הקשיים הטכניים שבהם נתקל במהלך עבודתו – ראה בו נוסח ראשוני ובלתי גמור. גם הביקורת העזה שספג מחדרת את התחושה, כי רייזען הגיש למעשה מניפסט שתיאר את דמותה של ספרות היידיש, הגדיר את גבולותיה ההיסטוריים ועוד.¹ העובדה שרבים מהערכים על אודות הסופרים החיים נכתבו בידי הסופרים עצמם הפכה את הלקסיקון לסוג מסוים של רפרזנטציה עצמית, להצהרה קבוצתית שאך חיזקה את תוקפו של הלקסיקון. על מהותה של ההצהרה ניתן ללמוד בין היתר מהשאלון ששלח רייזען לסופרים ועל פיו עוצבו הערכים השונים.² הרגש הרב שהושם שם על הייחוס המשפחתי מעיד על כך שהאמן נתפס בראש ובראשונה כבן למשפחה מסוימת: דיוקנו של הסופר היה כרוך בכור מחצבתו, יצירת האמנות היתה נחלתה של המשפחה.

עדויות לקיומה של משפחת הספרות היידיית נמצאות בשפע: במכתבי סופרים, בזכרונות, במאמרים בני התקופה ואפילו בספרות עצמה. אך כל נסיון להגדרתה המדויקת יותר החל ממניין בניה, סיווגם הדורי ועוד, מראה עד כמה המושג בעייתי. גם הנטייה העבשווית במחקר, המבחינה בין שתי משפחות: משפחת הסופרים הפיקטיבית שיצר שלום-עליכם והמשפחה שנוצרה סביב דמותו האבהית של י. ל. פרץ, מותירה אחריה לצד שאלת הזיקה הבלתי פתורה בין שתי המשפחות האמורות, רבדים שלמים מחוץ לדיון.³ נראה שכדאי להיעזר בכותרת שהגה

שמואל ניגער: "מענדעלע מוכר ספרים און י. ל. פרץ. דער זיידע פֿון דער ניער – דער פֿאָטער פֿון דער מאָדערנער ייִדישער ליטעראַטור" (ניגער 1973: 185). ניגער שתכנן להשוות בין שני הסופרים ולהדגיש את ההבדלים ביניהם יצר על ידי האנלוגיה מכנה משותף. הספרות היידיית על אף שנויי הזרמים והדורות שבה מיוחסת לסבא מנדלי ולפרץ האב. המטאפורה המסתתרת מאחורי הצירוף 'משפחת הספרות' כמעט שאינה מורגשת כיום. גם זירות הפעולה שלה והמשמעויות השונות שניתוספו לה איבדו מתוכנן.

מאמר זה הוא נסיון להיסטוריוזציה של המטאפורה 'משפחת הספרות'. הוא יוצא מנקודת הנחה שמטאפורות נוצרות במקומות של התרחשות ועשייה ומעידות על אופיים של יוצריהן. הגדרת המשפחה הפיקטיבית דורשת ניתוח היסטורי של המרכיבים הרטוריים שעיצבו אותה ומצריכה נתוח (דיסקורסיבי) מעמיק של השיח הציבורי ודרכי ביטוי בעיתונות התקופה.

חקר השיח הציבורי חשוב גם להבנת עיצובה של המשפחה 'הפרציאנית'. אך כאן בשל המציאות ההיסטורית שנוצרה יש להתייחס גם לעדויות אישיות: למכתבי סופרים, הקדשות, תמונות ועוד. מאמר זה אך יצביע על הדברים האמורים. בשל קוצר היריעה הוא אינו עוסק בטיבם של היחסים בין הסופרים על אף תרומתם הגדולה לעיצובה של משפחת הספרות. בחירתם של הסופרים כמבנה המשפחתי דווקא אינה ברורה מאליה. סיפור המסגרת לעולם אינו נבדל מהתוכן. מחקר נרחב יותר נדרש אפוא לעיסוק בחקר הקונבנציות, הנורמות והערכים שהתפתחו במשפחת הספרות.⁴

משפחת הסופרים לא היתה יצירת יחיד. עם יוצריה הראשונים נמנה ללא ספק שלום־עליכם שהכתיר את עצמו כבר ב־1894 כנכדו הראשון של מנדלי מוכר ספרים והניח בכך את היסודות לרור שלם של נכדים. הכינוי היה ספוג אירוניה עצמית: 'איניקלעך' יוחסו על פי רוב לחסידים.⁵ גם היעלמותו של דור הביניים העמיקה את היסודות האירוניים בדבר.⁶ היה בכך צעד שמעבר ליצירתה של דמות אותנטית למטרות ספרותיות. שלום־עליכם היה מודע לגזרותיה של האירוניה, בחירתו במסגרת המשפחתית של סב ונכד לא היתה מקרית. השאלה המתבקשת היא את מי יצר למען מי? את הנכד למען הסב או להיפך? דן מירון טוען, שהמעשה הופנה כלפי שאר הנכדים הפוטנציאליים. שלום־עליכם רצה כירושתו הבלעדית של אברמוביץ (מירון 1973: 143). מרבית ההשערות מתמקדות בהכתרתו של מנדלי לסבה של הספרות היידיית ומעלות את שאלת המניעים שעמדו מאחוריה. הן עוסקות במערך היחסים שבין הסופרים, בנסיון להגדרת טריטוריית הכתיבה ונטויות לסווג את מהלכו של שלום־עליכם לקשת המוטיבים, שנעה בין 'שלום־בית' ו'קנאת־סופרים'. אך בין אם רצה בדרך זו לשמור על שלום בית וליצור לגיטימציה רחבה עבורו ועבור אברמוביץ ובין אם היתה זו מלחמה להשבת זכויותיו האבודות של מנדלי או נסיון לדחקו – קשה שלא לחשוב בהקשר זה על הפסודונים שבחר רבינוביץ לעצמו, המצהיר בקולי קולות על רצונו בשלום. היתה זו אמירה שחצתה את גבולות העניין הפרטי. גם משמעות הכתרתו של מנדלי כסבה של הספרות היידיית היתה נרחבת הרבה יותר: היא סימלה את ראשיתה של

הקאנוניזציה של ספרות יידיש המתחדשת, יצרה לעצמה על ידי כינויו של הסב - היסטוריה, הציבה גבולות של תוכן ואסתטיקה וכל זאת בשם - השלום. מונחים מתחום המשפחה חדרו גם אל תוכני הביקורת. קשה לאמוד את השפעתו המדויקת של שלום-עליכם בנידון. עצם חרירתו של המינוח המשפחתי אל השיח הציבורי מעניין בפני עצמו. ברור שהמשפחה הביאה עמה יסודות מוכרים ששימשו לאוריינטציה במרחב החדש שנוצר. במקרה זה יש להניח, שהיא שימשה כאמת מידה: היא סיפקה דימויים, ואיפשרה יצירה של השוואות. גם העיתונות הסוציאליסטית, שפעמים שימשה כמה לכותבים ממשפחת הספרות, חזרה והשאילה מונחים מתחום המשפחה. רווח במיוחד היה השימוש בילדים על תקן של בנים או בנות למשפחת העם.⁷ רבים ממבקרי הספרות השתלמו קודם בחו"ל והביאו עמם קריטריונים ומתודות שיושמו על ספרויות של עמים אחרים. כך למשל היתה ההשוואה בין היוצר לאלוהים שכיתה למדי באותה תקופה והיא אינה ייחודית לביקורת הספרות היידיית דווקא. נגזרותיה השונות של מטאפורה זו התייחסו לכתיבה כאל עבודת קודש, לספרות כמקדש, ולסופרים כאל משפחת הכוהנים.

המשפחה המוזיאלית בראשותו של י. ל. פרץ

ממרחק השנים נראית אבהותו של פרץ כמעט מובנת מאליה. דמותו הושוותה לדמותו של בנימין זאב הרצל (למרבה העניין תחת מוטו הפוך: בעוד שהרצל גילם במראהו את היהודי הגאה, הודגשה חזונו הלא יהודית של פרץ). לרגעים נדמה היה שהשאיפה ליופי, לנעלה ולנשגב מהווה תשובה פוליטית לבעיות שהטרידו את יהודי מזרח אירופה בראשית המאה ה-20. שאיפה זו הוגדרה יותר מכול על ידי י. ל. פרץ. הוא היה יוצרה של משפחה מוזיאלית-רפרונטאטיבית, שאמורה היתה לייצג את מכמני היהדות. כל בן במשפחה זו אמור היה ללש את האוצרות הגולמיים של מקום מוצאו. היה זה דגם פלורליסטי שהזכיר במקבץ את רעיון כנסת הגדולה, אך פעל תחת שרביטו של י. ל. פרץ וטיפח את ההילה של משפחת כוהנים.

באופן תאורטי איפשרה ההירארכיה המשפחתית גם דינמיקה ותזוזה, עלייה וירידה. פרץ איתר וטיפח כשרונות, הטקסטים המוגמרים נכתבו על פי רוב רק אחר כך. תחת שרביטו עוצבה דמותה של הספרות ביידיש. היתה זו עשייה תרבותית ופוליטית כאחת. הליטראריזציה של היחסים בין הסופרים לא היתה נהוגה כאן, ובכל זאת קשה היה שלא להבחין באופי האבהי-משפחתי שנשא יחסו של פרץ לסופרים הצעירים. לאופי המשפחתי תרמה בין היתר דמותו של יעקב דינזון. ספק אם היה סופר שזכה בתארים משפחתיים רבים כל כך כיעקב דינזון. י. ד. ברקוביץ הזכיר את הכינוי שרווח בזמנו 'הרוד דינהוזן' (ברקוביץ 1976: 795). וי. י. טרונק דבר על תפקיד האם שהוא מילא ביחס לפרץ (טרונק 1949: 68).⁸ אך על פי רוב נהוג היה לומר כי הוא מתפקד כ'אשתו' של פרץ. לכך נתלווה תיאור מפורט של מערכת היחסים של השניים, שבאופן סמלי הורכבה מניגודים משלימים: פרץ -

מהיר ההחלטה ודינזון המרכז נשאו בדרך זו תפקידים ברורים למדי.⁹ גם בית פרץ ובמיוחד המדרגות המובילות אליו הפכו לסמל. אך תיאורים מסוג זה נכתבו ברוב המקרים לאחר מותו של פרץ והם דורשים התייחסות אחרת. בחייו היתה האבהות שיוחסה לפרץ (בין היתר על ידי שלום עליכם, מייסדה של המשפחה הפיקטיבית) – מושא לביקורת מתמשכת. איש מהמקורבים לו, שהתהדרו בה לאחר מכן – לא העז לכנותה בשם מפורש ואולי בכך טמון היה גם סוד כוחה.¹⁰ מהסתכלות על אופי הציפיות והתקוות שנתלו בו עולה שפרץ מילא כבר בחייו את הפונקציה האמורה. אך הוא עצמו דיבר על דורות של תלמידים ומלבד מכתב אל א. ווייטר, שבו השווה באופן מרומז בין קלות יחסיו אל ווייטר לעומת הקושי הבלתי נדלה ביחסיו עם בנו יחידו – ספק אם ניתן למצוא פסקה כלשהי, שבה הזכיר פרץ את רעיון האבהות שיוחס לו (פרץ תש"ך: רעד).¹¹ גם בטקסטים הרבים שנכתבו לאחר מותו, בתיאורי ה'סמיכה' המפורסמים ובקטעי הזכרונות אין כל רמז להתבטאות מילולית של פרץ בנידון.

אין ספק כי רעיון 'אבהותו' של פרץ לא היה זר לבני התקופה עוד בחייו. אך הזכות לנסחו היתה שמורה למתבוננים מהצד: במכתב לאינהורן על אודות סופרי יידיש בניו יורק כתב אופטושו בקנאה בלתי מוסתרת, שלהם אין את פרץ; הם הינם נערי הפקר, ממזרים.¹² איינהורן אגב, שבאותן שנים התגורר בשווייץ נשא עמו את תמונתו של י. ל. פרץ לצד תמונותיהן של הוריו. במקביל ליחסים המשפחתיים שנרקמו סביב דמותו של י. ל. פרץ ניתן ברור להבחין במערכת יחסים בעלת אופי משפחתי בקרב הסופרים הצעירים. הימצאותם של שארי בשר, לעיתים אחים של ממש כבני משפחת רייזען או טשארני, שתפקדו במקביל כאחים לעט, אך העמיקה את הדבר. מכתבי הסופרים השונים מספקים עדויות לגבי האחוה שנרקמה או בין בני הדור הצעיר ומצביעים על יצירתה של מציאות רגשית חדשה. הם משקפים מעט מאוד מאותו עולם שנחשב לפרטי: מחיי המשפחה הגרעינית של כל אחד מהכותבים ומעלים עולם רגשי בעל רָכְדִים עמוקים לא פחות: של שאיפות, קנאות, אכזבות וחזונות – עולמה של משפחת הסופרים. מנחם אשר תואר לימים כבנו של פרץ נהג לפתוח רבים ממכתביו לאינהורן בכינוי 'אחי'. מכתבים רבים הוא אף סיים בחותמו 'אחיק'. אף על פי שהכינויים הללו רווחו יחסית באותה תקופה וניתן למצוא גם בגרמנית למשל – אין ספק כי הם שיקפו הלוך־רוח מסוים ולא נבחרו במקרה.¹³

על פי רוב נהוג להציב את המשפחה מנגד לחיים הציבוריים. בספרה 'זיטה אקטיבה' עורכת חנה ארנדט השוואה היסטורית בין המרחב הפרטי והמרחב הציבורי, כשהמודל הראשוני שמשרת אותה לקוח מחיי היום־יום ביוון העתיקה. על פי מודל זה ממוקם המרחב הפרטי בתוככי הבית, במשפחה. על המשפחה מוטלת הדאגה הבסיסית לצורכי בניה. החופש והאושר המשתמע ממנו נחווים תמיד במרחב הציבורי, שאותו מסמלת האגורה היוונית. שם, חופשיים מדאגות הקיום, מהצורך להטיל מרות ולצוות (שנגזר מהתבנית ההירארכית של המשפחה) התהלכו הגברים כשווים בין שווים. שם גם מוקם היופי; יפי השיחה והיצירה. במהלך ההיסטוריה השתנו המרחבים הללו לבלי הכר. במקרה של הספרות

היידית ניתן לדבר על העתקת המרחב הפרטי אל המרחב הציבורי. תהליך זה היה כרוך בשחרור מעול ההירארכיה המשפחתית (דבר שהתבצע לכל המאוחר עם עזיבת הבית והמעבר לעיר הגדולה) והתמסרות להירארכיה שהציבה (משפחה) הספרות. משמעות הכתיבה התכופה על אודות משבר המשפחה היתה הפקעת החוויות הפרטיות והפיכתן לרשות הכלל. ארנדט כבר הצביעה על כך שהשאלת דברים מהתחום הפרטי והעברתם למרחב הציבורי מעצימה את כוחם ומקנה להם מציאות חדשה (Arendt 1960: 31-38).

גם ממכתבי סופרים ניתן ללמוד שהמשפחה הספרותית שימשה במרחב ציבורי. כך למשל על אף החום הנושב מבין המכתבים שכתב מנחם לאיינהורן, על אודות חתונתו הוא סיפר לו לאחר מעשה בלבד. לדבריו לא רצה שתהיה זו חתונה ספרותית. החתונה נערכה בביתו של הרב ורק מספר קטן של קרובי משפחה (בלוֹט־נָאָענטע) הוזמנו לאירוע. מנחם ראה בכך הבטחה לבית שקט שאליו לא יחדור רעשו של השוק הספרותי.¹⁴

המשפחה כאידיאולוגיה

מעטים הם הסופרים שניתן לסווגם בקלות רבה כל כך כבנים למשפחת הספרות – כהירש דוד נומברג. מקומו במשפחה הספרותית כציניקן חסר תקנה, ספקן קיומי ואינדיבידואליסט שאינו יודע גבולות היה ברור וידוע. תרמו לכך אורחות חייו כמו גם הסיפורים והמאמרים שכתב. על פי סיפור הסמיכה שערך לו פרץ ובו תדהה נומברג לשם מה עליו להביא תועלת לעולם ומה ערכה של השלמות המוסרית שלדעת פרץ נגזרת ממנה, הצטרף נומברג למשפחה על תקן הבן חוצה הגבולות.¹⁵ בחירתו בשם 'די משפחה' למחזה שכתב היתה מפתיעה. היה זה המחזה היחיד שנומברג כתב והוא חיבר אותו בביתו של אברהם רייזען בנייריורק. בדומה לזכרונותיו של פרץ (ואולי לא במקרה) הודפס המחזה בגליונות הראשונים של די יידישע וועלט הווילנאי.¹⁶ הטקסט עוסק בצורה סטריאוטיפית כמעט בניוונה של משפחה אמידה בווארשה. התאוה לכסף מניעה הן את דור ההורים והן את דור הילדים, אך לא יוצרת כל מכנה משותף ביניהם. כל הדמויות לוקות במשבר ערכי חמור. לאחר מהפך קיצוני מסתיים הטקסט באווירה אופטימית. י. טרונק, שניסה לעמוד על מהות השינוי שבין טקסט זה לשאר כתביו של נומברג הגיע למסקנה, כי נומברג ניסה להתאים את עצמו לסביבה הספרותית שבה כתב (טרונק 1930: 171). במקור מדבר טרונק על שאיפתו של נומברג ל'געמיינזאמקייט', תכונה שהוגדרה על ידי נומברג מאוחר יותר כמהות המשפחתיות. טרונק הבוחן את דרכו הבלטריסטית בלבד של נומברג אינו מתייחס למאמריו השונים, שבהם ניתן לראות שתפיסת ההיסטוריה שלו היא דורית-משפחתית במהותה. כך למשל בנסותו להסביר את ההיבטים הפסיכולוגיים המסתתרים מאחורי עלילות הדם, כותב נומברג: 'נישט פֿון הינט און נישט פֿון נעכטן, – הונדערטער פֿון יאָרן ציט זיך דאָס שרעקליכע בלבול. דורך דורות גייט עס פֿון פֿאַטערס צו זון, און מאַמעס שרעקן דערמיט זייערע קינדער' (אָמבערג 1912). ('לא מהיום ואף לא מאתמול: מאות

בשנים מתמשך לו הבלבול הנורא הזה. במשך דורות הוא עובר מאב לבן ואימהות מפחידות בו את ילדיהן". רעיון הרע המתמשך או מצטבר, בא לידי ביטוי בידי משפחה' באמירה 'התפוח לא נופל רחוק מהעץ'. אלא שנומברג מתיר כאן מצב של 'תיקון' ולא רק שדור הבנים משנה את דרכיו, אלא אף האב מכיר בטעותו ומשתנה. כלומר הן הרע והן הטוב ניתנים לשינוי, אך יישארו תמיד בגבולות הקונטקסט המשפחתי. המהפכה לא תתבצע על ידי עזיבת המשפחה, אלא על ידי תיקונה. מכאן שגם היחיד לעולם לא יעמוד בזכות עצמו.¹⁷

סגנון כתיבה

דרכיה של משפחת הסופרים בספרות לא תועדו אלא בכתיבו של שלום-עליכם. הליטראריזציה שלה באה לידי ביטוי פחות כמושא לכתיבה מאשר בצורות כתיבה ודרכי עריכה. דוגמה לכך ניתן למצוא באופן עריכת הירחון די יידישע וועלט, שכמסתבר משמו אף איחד בתוכו מגוון רחב של זרמים פוליטיים ורעיוניים. הגליונות הראשונים של הירחון נפתחו בזכרונותיו של פרץ. הם הודפסו תמיד בתחילת החוברת, כאקט סימבולי של סמיכה, של מתן גושפנקא לעיתון. דבר זה שונה רק כאשר מנדלי מוכר ספרים פרסם באותו כתב עת פרק מזכרונותיו. (1913: גליון מספר 9, עמודים 3-10). במקרה זה קדמו זכרונותיו של מנדלי לאלו של פרץ. הטקסטים חולקו אם כן על פי השיוך הדורי או במילים אחרות – הפונקציה המשפחתית. סדר הופעתם העיד גם על חשיבותם.¹⁸ חלוקת הטקסטים על פי השיוך הדורי היתה נהוגה גם במאספים ספרותיים שונים. דרכה ניתן ללמוד על המבנה הפנימי וההירארכיה של משפחת הסופרים, אך עוד קודם לכך ניתן להסיק, שלפחות ברמה הייצוגית-סמלית היתה זו משפחה אחת.

בדרך דומה יש להתייחס אל כתיבתן של ההקדמות הלא רשמיות, שרווחו מאוד בקרב כותבי יידיש. הכרך אַלט און נײַ (ווארשא-ניו-יארק 1912) של פרץ נפתח בסיפור 'די ירושה', אשר כותרת המשנה שלו היא 'אַנשטאַט דער פּאַררעדע'. הסיפור בנוי מארבעה משלים שונים ומסתיים באמירה מסכמת: "און איך בין דער גלגול פֿון די אַלע... וואני הוא הגלגול שלהם כולם" (פרץ 1912: 9). אף על פי שבמקרה זה 'יאני' המוצג הוא פיקטיבי לחלוטין – ברור שהסיפור אינו יכול להתקיים בלעדיו. מטרת ההקדמה היא הצגה עצמית (Selbstdarstellung) של הכותב למען הקורא. היא מבססת את הזיקה האותנטית של המחבר ליצירה. במובן מסוים אין היא אלא הצגת "ייחוס" המשפחתי של הכותב. לא בכדי השתמש פרץ במילה 'ירושה', שמקורה במערך המשפחתי. גם האפקט הלא רשמי הנוצר מהקדמה מסוג זה יוצר יחס 'משפחתי' כמעט בין הכותב לחוג קוראיו.

ההשתייכות אל המשפחה הספרותית פתרה במובן מסוים את שאלת הזיקה למקום המגורים, שבה התחבטו יהודים כה רבים בתחילת המאה ה־20. בניגוד לאזרחיות הלאומיות השונות, שתבעו הזדהות מלאה עם ארץ המגורים, העניקה המשפחה זהות בינלאומית, קוסמופוליטית כמעט. בן משפחה יכול היה לחיות בכל מקום שעלה על רוחו מבלי לחשוש לאובדן מקומו במשפחה. בן נשאר בן ואב

נשאר אב, וכפי ששמרוק הראה היתה סמיכתו של פרץ תקפה גם מעבר לים (שמרוק 1983: 58). כמו במשפחות מודרניות רבות גם כאן נשמרה זכות התנועה החופשית במרחב בעיקר לדור הצעיר יותר. ביתו של פרץ שהפך עם הזמן לאיקונה תרבותית היה בווארשה (על קירות ביתו תלויות היו תמונותיהם של ה'בנים'). באודיסה גר הסבא מנדלי מוכר ספרים. על הבדלי התרבות בין שתי הערים האלו כבר נכתב רבות, אך הם מעניינים גם בהקשר המשפחתי. מקריאת השוואתו של יעקב פיכמן בין וארשה לאודיסה קשה שלא לקבל את הרושם, כי הן מגלמות את פער הדורות הקלאסי: "שם (בווארשה) היתה קלות, לבלוב, התחדשות וכאן: (באודסה) חומרה, קבע, גידול. וארשה היתה אימפולסיבית יותר, פעמים גם חריפה יותר [...] בניגוד לאודיסה, שהיתה אצילית יותר ופניה היו יותר אל הקהל הנבחר. משום כך היתה אודיסה צוננת יותר לגבי שינויים נוצצים. היא היתה לפעמים שמרנית עד כדי קפאון [...]. היא סלדה מפני כל התלהבות בתירגע, מכל פרדוכסליות מוטעמת, מפני כל מה שהיה בו מגלגולי החסידות. היא הטביעה חותם של קלאסיות על הכל: קלאסיות שפירושה צלילות, בנין, סדר, חוסר בהילות. [...] היסוד המהפכני של וארשה היה טוב, כבחסידות - הניגון במקום העבודה" (פיכמן 1942: 7-8). אופי דומה מאוד נשאו אגב ההשוואות הרבות שנערכו בין אברמוביץ ופרץ.

ובכל זאת ביקוריהם של בני המשפחה המורחבת היו לימי חג. בהזדמנויות שכאלה נהוג היה להצטלם ביחד, לאכול בצוותא ולשמוע את דברו של האורח. מבין השיטין ניתן ללמוד שגם כאן היוו פער הדורות והבדלי הגישה מקור לחיכוכים והמשפחה הספרותית מצאה עצמה מתלבטת בין תיאורים הגיוגרפיים בשירות הפאתוס המשפחתי לבין הצורך לחשוף את הכעסים והאכזבות. אמביולנטיות שכזו סיפק ביקורו המפורסם של מנדלי מוכר ספרים בוילנה ב־1910. אך גם שלוש שנים קודם לכן היא לא נחסכה מביקורו של פרץ בעיר. אל העשייה הכלל משפחתית נצטרפו גם היובלות הספרותיים, שפעמים לא היו אלא ימי הולדת ונחגגו ברוב פאר.

חשיבותה של שווייץ

בניגוד לווארשה של פרץ, לאודיסה של מנדלי מוכר ספרים ואפילו לוילנה, שרי היה בעברה כדי להקרין סמכות, התקבצו בקרן הצעירים בלבר. שלום עליכם אמנם שב וביקר בה, אך מעולם לא ישב בה לאורך זמן. ברן היתה המקום, שמחוץ לסמכות ההורים. דניאל טשארני כתב שהיא היתה מקום הלידה האמיתי שלו: מקום הולדתו כאדם בוגר. את משמעות ההוות בה הוא משווה לברי מצווה. למרבה העניין הוא מוסיף וטוען באותה פסקה, שרק בברן החל להצדיק את הייחוס שהעניקו לו אחיו (טשארני 1935: 271-272).

מקור המשיכה העיקרי של העיר היה באוניברסיטה, שהיתה הגרולה באוניברסיטאות השווייצריות ולא החמירה בתנאי הקבלה. ב־1903 שופץ המבנה הראשי שלה בסכום אדיר. הוא מומן מכספי האיכרים, שהיוו את מרבית אוכלוסיית

הקנטון (פרט שלעולם אינו מזכר בתיאורי 'הקולוניה היהודית' המוכרים). אין פלא אפוא, כי גוונים אנטישמיים הלחלו אל תוככי העיר, שאחזו כה ניכר מלומדיה ומלמדיה בא מרוסיה והיה ממוצא יהודי.¹⁹ דבר זה לא מנע מהסטודנטים היהודיים מלדבר באוניברסיטה יידיש והשפה זכתה, לדברי טשארני, ליחס שווה לשאר הדיאלקטים השוויצריים (טשארני 1935: 221). סביר להניח, שמבנה התברה השוויצרי, הכולל אוכלוסייה מגוונת, שתושביה דוברים דיאלקטים שונים (ובניגוד לגרמניה אינם שואפים ליצור שפה 'גבוהה' ואחידה) הקל על דוברי היידיש.

קסמה של ברן היה נעוץ בין היתר בזמניות שהיא גילמה. בניגוד לניו-יורק למשל, איש לא תכנן להשאר בברן. המעבר אליה ביטא חופש שנבע מההתערות בעולם התרבות הלא יהודי. היתה זו מעין הפסקה מהיום יום: מהמשפחה הגרעינית, אך גם מהספרותית. עבור שתי המשפחות היא היוותה מקום לימוד, אך גם סימלה את הפער בין הדורות.

מותם הסמוך כל כך של שלושת הקלאסיקונים הביא מטבע הדברים לאיחוד המשפחה אך גם עורר שאלות חדשות לגבי המשך הדרך. במותו של פרץ נסתלק גם מורה דרך. אל תחושת האובדן הקשה ניתוספו חוסר האונים ואוזלת היד שהביאה עמה מלחמת העולם הראשונה. בהספדים רבים נכתב כי פרץ מת בעודו כותב שיר ילדים ליתומי המלחמה ששהו בווארשה. הדרך להפיכתו לגיבור סוציאליסטי – אב לילדי העם היתה קצרה ועוצבה ללא ספק גם על ידי רבים מהסופרים עצמם. אך הזמן לקדיש ספרותי טרם הגיע. רגע לפני הוצאתו של גליון מרץ 1915 של די יידישע וועלט עוד הספיק העורך שמואל ניגער להתייחס למותו של י. ל. פרץ. בשבועות שלאחר מכן נכתבו עוד אינספור הספדים, אך דווקא בשל הראשוניות של הטקסט – חשוב להתייחס למילים שכתב ניגער. מעטים מהדברים שנכתבו מאוחר יותר שמרו על שיקול הדעת החריף של טקסט זה. עד שנוצר הרושם, כי המוות הבלתי צפוי עורר פחדים וחששות, שצמחו עוד הרבה קודם לכן, מתוך היכרות ההווי שהתגבש סביב פרץ. לגמרי במודע מנסה ניגער לעצב את אופי הזכרון ודרכי ההתמודדות עם אובדנו של י. ל. פרץ. כך למשל תיאור מותו של פרץ אל מול שולחן העבודה נושא גוון סמלי של קריאה להמשך העבודה הספרותית. גם השקט שנגזר על הלוויה, משום שהיא נערכה בחודש ניסן, הפך (בעיקר על ידי אי אזכרת מקורו) להיות סמלי. ברטוריקה של ההספד הוא העצים את חוסר השקט (שנתפס כיצירתי) של פרץ בחייו. למעשה תיאור הלוויה כניגוד לאורח חייו של פרץ שירת את הנאראטיב האוטוביוגרפי של האדרה על ידי ניגודים שבו השתמש פרץ גם בזכרונותיו. דמותו של פרץ, המכונה 'מתחיל גדול' אמורה לפיכך לשמש כסמל ליצירה. ניגער, שבראש מעייניו עמדה כבר בעת כתיבת המאמר טובתה של ספרות יידיש, היה מודע למשמעות ההרסנית שיכולה לצמוח מהפיכתו של פרץ לקלסיקון על חיי היצירה של בני דורו: '[...] אן עס שרײַט נאָך אַ ווונד, וואָס איז ניט פֿאַרהיילט געוואָרען: לאָמיר נישט מאַכן פרצן פֿאַר קיין קלאַסיקער; ער איז אן אונדזיקער. זײַן אַרבעט איז נישט געענדיגט, זײַן תקופֿה הויבט זיך ערשט אָן'. (וועוד פצע שטרם הגליד קורא שלא להפוך את פרץ לקלסיקון; הוא אחד משלנו. עבודתו עוד לא נסתיימה וגם תקופתו אך זה

מתחילה). הימנעותו של ניגער משימוש בטרמינולוגיה משפחתית נראית מודעת ומכוונת ויוצרת את הרושם שהוא ממשיך בדרך זו בגישתו המאופקת של פרץ בנידון. ואמנם לחיזוק דבריו הוא אף מוסיף בסיום: "ניט קיין יתומים - יורשים זינען מיר" (אין אנו יתומים אלא יורשים).

שנה לאחר מכן ואולי כתשובה לדבריו של ניגער, פנה נומברג אל הסופרים בקריאה הפוכה לחלוטין, שהסתיימה באמירה 'יתומים היינו'. גם הוא ראה בפרץ מתחיל גדול ואפילו גאוני, אך דווקא בשל כך הוא הסיק כי קשה לתאר אדם שימשיך את דרכו (כפי ששלוש-עליכם המשיך את דרכו של מנדלי); "דער פֿאָטער פֿון אַ ליטעראַרישער משפחה איז ער, דער דערצייער פֿון אַ דור"²⁰ (נאָמבערג 1930: 23). (הוא אביה של המשפחה הספרותית, מחנכו של דור); נומברג טען, כי יש להבדיל בין הנאתו של פרץ מקרכתם של הסופרים הצעירים (דבר ששייך לדבריו לביוגרפיה שלו) לבין תפקודו כאביה של משפחת הספרות היידית. בכך הוא הבדיל בין המשפחה הביוגרפית והסימבולית; בין זו שהיתה חלק מחייו הפרטיים וזו שהיתה חלק מיצירתו. אל מול מלחמות הזיכרון השונות שניטשו בקרב הסופרים הוא מצא לנכון להגדיר דווקא אז את מהותה של המשפחה: "איך וואָלט געזאָגט, אַז יעטוועדע משפחה, זייענדיק פֿאַרבונדן דורך דער געמיינזאַמקייט פֿון בלוט, איז אין דער זעלבער צייט די טרעגערין פֿון אַ וועלט־אַנשויונג, וואָס געלאַנגט נישט צום באַוווּסטזיין. זעלבסטפֿאַרשטענדלעך, איז עס גערערט נאָר אין דעם פֿאַל, ווען די משפחה האָלט זיך אַלס משפחה און ווערט נישט צערונען אין דער אַרומיקער סביבֿה. אין לעבן טרעפֿט עס זעלטן, אַבסטראַקט אָבער איז עס ריכטיק. ביי פּרצן האָט די ליטעראַרישע משפחה אין אַ ריינער פֿאַרעם עקזיסטירט אַ לאַנגע ריי פֿון יאָרן. עס איז געווען ביי אַלעמען דאָס געפֿיל פֿון געמיינזאַמער אָפּשטאַמונג, אַלע האָבן זיך געפֿילט באַפֿרוכטעט פֿון איין און דער זעלבער זון, און אַלע האָבן אין זיך געפֿילט די אַנוועזענהייט פֿון עפעס אַזוינס, וואָס קאָן אַנגערופֿן ווערן; די נשמה פֿון דער משפחה". (אני רוצה לומר, שמשפחה, הקשורה בקשר דם, נושאת בה בעת השקפת עולם בלתי מודעת. כמוכן שהכוונה היא רק במקרים שבהם המשפחה שומרת על עצמה כמשפחה ולא מתפוררת בטביכה, שבה היא חיה. בחיים זה קורה לעיתים רחוקות אך באופן אבסטרקטי (מופשט) זה נכון. אצל פרץ התקיימה המשפחה בצורה טהורה במשך שנים רבות. כולם היו שותפים להרגשה של מוצא משותף. כולם חשו עצמם מופרים מאותה שמש וכולם חשו בנוכחותו של דבר שאפשר לכנות: נשמת המשפחה) (שם: 23). קשה שלא להבחין בהקבלת המושג נשמת המשפחה, לצירוף שהיה נהוג בעולם הסלאבי 'נשמת העם'.

בשנת 1945 יצא לאור חלקו הראשון של הלסקיקון של מלך ראָוויטש. על השער הובטחה לקורא הקדמה מאת י. ל. פרץ. שלוש הנקודות שהפרידו בין המילה 'מאת' ובין שמו של הסופר הנודע רמזו על ייחודה של ההקדמה, המצטרפת לטופוס ההקדמות הבלתי רשמיות שעליו כבר הוצבע כאן.²¹ חשיבותה נעוצה בין היתר באופן הצגתו של פרץ דרך נושאי השיחה והתשובות. ראָוויטש אשר לא הכיר את פרץ באופן אישי (הוא פגש בו בהיותו בן 14, זמן קצר לאחר

ועידת טשרנובויץ. מסיבה זו לא הכיל הלקסיקון תיאור ישיר של פרץ) נסמך בכך על ידע קולקטיבי, שהיה נחלתם של בני דורו. בהתאם לכך הוא מדרבן את פרץ לעזור לו בריאיון. אף על פי שפרץ אינו זוכר אותו בכלל, הוא מחמיא לו שלושים שנה לאחר מותו על מראהו הצעיר: "פֶּאָטער, איר לאַבט פֿון מיר. איר זענט נאָך אַלץ דער יינגסטער פֿון אונז אַלע" ו"אבא, אתה צוחק עלי, אתה עדיין הצעיר מכולנו" (ראוויטש 1945: 8), מחמאה ששירתה את המוסכמה שהשתרשה בנידון ולפיה האב נראה צעיר מבניו. גם עניין הסמיכה מוזכר ולא בלי אירוניה. באופן סאטירי מוצג פרץ כאביהם של סופרים שאותם מעולם לא הכיר. ראָוויטש מכריז אפוא, כי אף שלא הוסמך רשמית על ידי פרץ – הוא מעז וכותב. הטקסט שלו מראה, שגם שלושים שנה לאחר מותו של פרץ עדיין נשמר המתח שבין הגישה הביקורתית שגיבש יגיער לבין זו שנומברג יצג. דווקא בקרב מוקיריו של פרץ (וברור שראָוויטש נמנה עמהם) נשארה האמביוולנטיות ביחס לאבהותו של פרץ ולפולחן האישיית המשתמע ממנה. נראה שעם השנים גם רעיון ה'ג' המשפחתי – לכל דורש – שהציע נומברג, נוצל עד תום. בינות לנוסטלגיה, לצורך האמיתי במלווה ולביקורת פונה ראָוויטש, שאינו מצויד בייחוס מוסמך – אל חיקה הבטוח של האירוניה, אל המשפחה הספרותית.

הערות

- 1 הביקורת התייחסה לחוסר השוויון שנוצר בין הערכים השונים. לטענתו של ש. רחנפלד החליף ריזען בין המושגים סופר וספרות, עיתון ועיתונות וביכר את הפנייה לסופרים על פני העבודה המדעית בספריות. (די צוקונפֿט 1914; 448–450); ריזען עצמו העדיף להתייחס בפתח המהדורה החדשה של הלקסיקון (וילנה 1928) לביקורתו של בר בורוכוב מעל דפי די יידישע וועלט. בורוכוב התייחס ללקסיקון כאל אלבום זיכרון והצטער על חוסר האחידות של הערכים.
- 2 שאלון זה מופיע בפתח המהדורה החדשה של הלקסיקון (ריזען 1928)
- 3 פרידן דיבר על קיומן של שתי משפחות נפרדות (Frieden 1995, 2).
- 4 גם מערכת היחסים עם הסופרים העברים אינה מחכרת במפורש, וזאת על אף תפקידה החשוב בעיצובה של משפחת הספרות בידיש.
- 5 על פי האלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע כונו בתואר 'אייניקלעך' קרובים רחוקים של רבנים חסידיים, שלא היה באפשרותם להמשיך את השושלת והם נסעו מעיר לעיר לגבות כספים בשם הייחוס (1935: כרך II, 194).
- 6 שלום-עליכם חזר והדגיש את סלידתו מהיחס האבהי שגילה פרץ לסופרים הצעירים.
- 7 ב־1909 פרסם וולָאָרעק שרשרת של סיפורים בדי צוקונפֿט, שנשאו את הכותרת 'קינדער פֿון פֿאָלק' והבליטו את תמימותם של הילדים.
- 8 בהקשר זה ראוי אולי להצביע על מרכזיותה של האם בזכרונותיו של פרץ. רות וייס כבר הצביעה על כך, שדמעותיה של האם באישון לילה גרמו לפרץ להישאר בבית אף על פי שתכנן לעזוב והראתה קווי דמיון לסיפור התניכי על אודות רחל (75, 1991, Wisse). ניתן אם כן לומר כי האם הובילה את פרץ לכתיבה. כתיבתו היא פועל יוצא של נאמנותו אליה.

- 9 השוו בין היתר ש. ל. ציטרן (תר"ף): דריי ליטעראַרישע דורות, זכרונות וועגן יידישע שריפטשטעלער, ערשטער באַנד, וואַרשה, 100-104.
- 10 נדמה שכוחו של פרץ הושג בעזרת הדברים שלא נאמרו. הוא היה מודע לכוחו של הסוד. לקטגוריה זו ניתן אף לשייך את התנגדותו העמוקה לעסוק בביוגרפיה הפרטית שלו. באופן דומה נהג אגב גם זלמן רייזען, שבחר שלא לפרסם ערך עצמי בלקסיקון שהוציא.
- 11 בכתיבת הזכרונות על אודות בית פרץ השתמשו רבים מהסופרים בתיאור דמותו של הבן לוציאן להדגשת קירבתם לפרץ. השוו למשל: טרונק 1949: 73-78.
- 12 מכתב זה נשלח לאיינהורן (1900-1917: עזבון) לאחר שיצר קשר עם אופטושו ושאל אותו על אודות אופיו של המרכז היידי בניו יורק. הוא נכתב ב־4.8.1915 (עוד קודם לקריאתו של נומברג המובאת כאן בסוף המאמר: "יתומים היננו"): "איר רוסישע האָט אַנגעוואָרען אַ טאַטע, אַ רבי - מיר אַמעריקאַנער - אַ לעגענדער. כ'רעד יעצט נישט וועגען פרצן דעם שרייבער, כ'רעד וועגן פרצן דעם מענש. העכסטנס האָבען מיר געקענט חלומען אָו פרץ וועט אונז לייענען. [...] ווייל מיר 'אַמעריקאַנער יונגע' זענען ממזרים, קיין טאַטע, קיין מאַמע נישט געהאַט, נישט געווען וווּ זיך צו וואַרעמען - זענען מיר געוואַקסען אין גאַס, אין 'סאַלן', אין 'שאַפּ' - האַפּקיי יונגען, דעם האַפּקיי פֿון אַפּקיי ווילנער אידעאָליסטן".
- 13 חשוב לציין כי במקור הופיעה המילה 'ברודער': שאלת השימוש במונחים שאינם עבריים במקורם לתיאור הפונקציה המשפחתית דורשת התייחסות נוספת (כך למשל 'ברודער' ולא 'אח', 'זיידע' ולא 'סב' ועוד) זאת בעוד שעל פי סקירתו של טביוב (1905) נשאר המושגים ביידיש הלוקחים מתחום המשפחה כבעברית. במקרים מסוימים נראה, שיש בכך עדות לאופי החילוני-יימיומי של הדברים; פעמים נראה כי בדרך זו מושגת אירוניה.
- 14 'גאָט צו דאַנקען - ס'איז קיין ליטעראַרישע חתונה נישט געווען. בַּף אַ רבֿ אין שטוב, אונטער אַ חופה האָב איך מיין פֿרוי מקדש געווען, און געווען זענען דערבַף נאָר איינציקע מענטשן, בלוט-נאָענטע. דאָס איז אַ סימן אויף אַ שטילער היים, ווהיין עס זאָל זיך נישט אַרײַנרײַסן דער טומל פֿון - זאָל זיין אַפֿילו ליטעראַרישן מאַרק' (ברסק; 1909. 10. 31; מתוך עיזבונו של דוד איינהורן).
- 15 סיפור הסמיכה של נומברג צוטט בידי רבים; הוא פורסם לראשונה לאחר מותו של פרץ ('דער מאָמענט', 1919) תחת הכותרת 'ליטעראַרישער דור'. בשם זה הוא גם נמצא בכל כתבי נומברג ביידיש, כרך 8, עמודים 26-47.
- 16 המערכה הראשונה הודפסה עוד קודם לכן בדי ליטעראַרישע וועלט (ניו-יורק 1912); המחזה זכה להצלחה והוצג לאחר מלחמת העולם הראשונה על ידי הוויילנער טרופען ובארצות הברית.
- 17 שאלת מעמדו של היחיד ביחס למשפחה עלתה בין היתר לדין ביחס לספרו של אוטו וויינינגר מיין וואָפּי (*Geschlecht und Charakter*) (הוצאה ראשונה וינה-לייפציג 1903); בניגוד לפרץ צידד נומברג בטענותיו של וויינינגר. התקבלותו של הספר בקרב משפחת הספרות ביידיש ראויה למחקר.
- 18 מעדותו של ניגער ניתן להבין כי גם מספר העמודים שהוקצו לכל סופר היווה מקור למתחים ומכאן אף שהיה בעל חשיבות (השוו: ניגער 1973: 158).
- 19 על היבטים חדשים בחקר ההיסטוריה של האוניברסיטה של ברן ראו: Eiter and Rogger 2003.
- 20 המאמר פורסם לראשונה בוואַרש. טאַגעבלאַט, בשנת 1916.
- 21 למעשה מכיל הספר שלוש הקדמות: הראשונה מעלה שיחה שהתרחשה בחלום בין י. ל. פרץ ומלך ראוויטש (א הקדמה פֿון יצחק לייבוש פרץ. הקדמה צו דער זקדמה); השנייה (די הקדמה) היא טקסט שכתב פרץ ב־1905 על מקצועו של הסופר ואילו ההקדמה השלישית, הפותחת בזיכרון אביו של המחבר, עונה פחות או יותר על הציפיות הנזרות משמה.

מראי מקום

ספרות מקור:

- בריינין, ראובן: כל כתבי ראובן בן מרדכי בריינין, כרך שלישי (רשימות וזכרונות) ניו יורק, הת"ש.
- ברקוביץ, י. ד. 1976: הראשונים כבני אדם, תל אביב.
- וולאדעק 1909: 'קינדער פֿון פֿאַלק, די צוקונפֿט, 357-361; 491-494; 610-615; 726-729.
- טכיוב י. 1905: 'היסודות העבריים בז'ארגון', הזמן, חוברות ב, ד, 230-236, 107-112, וילנה.
- טרונק י. י. 1930: צווישן ווילן און אָנמעכטיגקייט. (ה. ד. נאָמבערג) (פרווח פֿון אַנאָליז און כאַראַקטעריסטיק), וואַרשע.
- טרונק י. י. 1949: פּוילן; זכרונות און בילדער, פֿינפֿט בוך, ניו־יאָרק.
- טשארני דניאל 1935: באַרג אַרויף (בלעטלעך פֿון אַ לעבן), וואַרשע.
- נאָמבערג ה. ד. 1912: 'צו דער פּסיכאָלאָגיע פֿון עלילת־דם אויף ייִדן', די צוקונפֿט, 399.
- נאָמבערג, ה. ד. 1913: די משפּחה. פּיעסע אין פֿיר אַקטען. די ייִדישע וועלט, גליונות 1-4, וילנה.
- נאָמבערג ה. ד. 1930: געזאַמלטע ווערק, אַכטער באַנד; מענטשן און ווערק י. ל. פּרץ, וואַרשע.
- ניגער שמואל 1973: פֿון מִיץ טאַגבוך, ניו יאָרק.
- ניגער שמואל 1915 (מערץ): י. ל. פּרץ, די ייִדישע וועלט, וילנה.
- פיכמן יעקב 1942: סופרים בחייהם, תל אביב.
- פּרץ, י. ל. 1912: אַלע ווערק, נפֿנטער באַנד, וואַרשע-נייִיאָרק.
- פּרץ, י. ל. תּש"ך: מכתבים, כרך 10 (תרגום: ש. מלצר), תל אביב.
- ראַוויטש מלך 1945: מִיץ לעקסיקאָן, באַנד I, מאָנטראַעל.
- רייען זלמן 1914: לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור און פּרעסע, וואַרשוי.
- רייען זלמן 1928: לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור פּרעסע און פֿילאָלאָגיע, ערשטער באַנד, ווילנע.
- אלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, צווייטער באַנד, פּאַריז.

ספרות מחקר:

- מירון, דן 1973: שלום-עליכם: פּסעוודאָנים און פּערסאָנאַ, ייווא בלעטער, באַנד XLIV, ניו־יאָרק, 138-170.
- שמרוק, חנא 1983: 'שטריכן צו דער געשיכטע פֿון דעם ייִדישען ליטעראַרישן צענטער אין וואַרשע', די גאָלדענע קייט 110-111, עמודים 48-62.
- Arendt Hannah 1960: *VITA ACTIVA oder vom tätigen Leben*, Stuttgart.
- Frieden Ken 1995: *Classic Yiddish Fiction. Abramovitsh, Sholem Aleichem and Peretz*, New York.
- Etter Annemarie, Rogger Franziska (Hg.) 2003: *Hundert Jahre Uni Hauptgebäude*, Bern.
- Wisse Ruth R. 1991: *I. L. Peretz and the Making of Modern Jewish Culture*, Seattle and London.